
Aktér mezi dispozicemi a kontexty jednání: jak promýšlet jednotu humanitních a společenských věd*

BERNARD LAHIRE**

Centre Max Weber, École normale supérieure de Lyon

Pocit rozptýlenosti, který v současnosti zakoušíme, pokud jde o práce v oblasti humanitních a společenských věd, je částečně výsledkem mimořádně výrazné společenské dělby vědecké práce, rozčleněné *do oddělených disciplín* (v podobě věd o „psychice“, věd o „jazyce“, věd o „společnosti“, věd o „ekonomice“, věd o „politice“ atd.) a *do specializovaných sektorů* v rámci každé disciplíny (sociologie vzdělávání, rodiny, kultury, práce, sportu atd.).

Takováto nadměrná vědecká specializace, která vede různé badatele k tomu, aby odděleně zkoumali každou oblast praktik a každý sektor sociálního života a aby formulovali dílčí teorie aktéra, pouze slepě doprovází dlouhý historický proces sociální diferenciacie činností či, chcete-li, dělby práce. Vědci, sami začlenění do tohoto pohybu diferenciacie, jsou stále méně s to zkoumat jeho účinky.

Jak můžeme nastítnout souhrnný pohled na sociální svět, když je každá kategorie badatelů poháněna k tomu, aby tito badatelé podrobně zkoumali pouze fungování malých výseků tohoto světa? Jak si uchovat komplexní pojetí jednotlivců ve společnosti, když nejprve rozčlenění na disciplíny a poté vnitřní specializace v rámci každé z nich nutí badatele pracovat toliko na specifických dimenzích individuálních a kolektivních praktik?

Odpověď na soubor těchto otázek znamená vzít důsledně v potaz klíčové problémy a výzvy současných humanitních a společenských věd, přičemž se budeme pokoušet navázat na vysoké vědecké ambice jejich zakladatelů – zejména Durkheima a Webera – a zároveň se vyhýbat regresi k empiricky pohodlným a teoreticky domýšlivým formám uvažování o „totalitě“ či „komplexitě“.

Truchlení po „velké sociální teorii“ či „obecné teorii sociální“ s sebou niterak nenese rezignaci na jakýkoli ambiciózní vědecký program. Odpověď na výzvu v podobě takovéto ambice nicméně vyžaduje předložení odpovědí přizpůsobených problematickému stavu stávajících humanitních a společenských věd. Zvláště je třeba připustit, že dotyčný vědecký program může dát vzniknout pouze takovým empirickým výsledkům, jež jsou ponejvíce nedokonalé a dílčí.

* Tento text je textem přednášky proslovené 8. října 2015 v Karolinu při příležitosti inaugurace *Platformy CEFRES*, společného projektu Centre français de recherche en sciences sociales (CEFRES), Univerzity Karlovy a Akademie věd ČR.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Bernard Lahire, CMW – Centre Max Weber, ENS Lyon, 15 parvis René Descartes – BP 7000 – 69342 Lyon Cedex 07, e-mail: bernard.lahire@ens-lyon.fr.

Různé empiricky zaměřené práce, jak se s nimi setkáváme v současné době, nemají též smysl v závislosti na tom, zda jsou prezentovány jako ve svém žánru dokonalé a úplné nebo jsou přijímány a čteny jako specifická uskutečnění té či oné části obecného vědeckého programu.

Tento program, který v zásadě odpovídá otázce, proč jednotlivci jednají tak, jak jednají, proč myslí tak, jak myslí, pociťují tak, jak pociťují atd., lze shrnout dosti jednoduchým vědeckým vzorcem:

inkorporovaná minulost + přítomný kontext jednání = praktiky.

V tomto vzorci se soustřeďuje výzkumný záměr spočívající v promýšlení praktik na průsečíku inkorporovaných dispozic a kompetencí (výsledků více či méně trvalého styku s minulými socializačními rámci) a vždy specifického kontextu jednání. Naneštěstí však konstatujeme, že onen pocit rozptýlenosti výzkumu v oblasti humanitních a společenských věd je zesílen rozčleněním tohoto vzorce, u něhož se zkoumají již jen jeho části, přičemž se předstírá, že tím dosahujeme nejúplnějšího vysvětlení.

Pochopit, proč specifičtí jednotlivci či specifické velké či malé společenské skupiny dělají to, co dělají, pociťují to, co pociťují, myslí si to, co si myslí – to je velice stručné shrnutí ambiciózního cíle humanitních a společenských věd: sociologie, historie, antropologie, geografie atd. Zdá se mi, že tohoto cíle dosahují ony vědy tím precizněji a náležitěji, čím více se snaží uchopit praktiky na rozhraní *společenských vlastností aktérů* a *společenských vlastností kontextů*, do nichž je jejich jednání včleněno. A chceme-li dovést teoretickou reflexi o něco dále a zajistit si prostředky pro uvědomělejší a systematictější promýšlení propojení mezi aktéry a kontexty, je nutno pojmenovat a popsat různé směry výzkumu, které se týkají základů dotyčného propojení.

Praktiky mezi dispozicemi a kontexty

Každý badatel, který se snaží v rámci určitých empirických výzkumů dosáhnout jakéhosi *explikativního rovnovážného bodu* mezi zkoumáním inkorporovaných sociálních vlastností aktérů na jedné straně a mezi zkoumáním objektivovaných vlastností sociálních kontextů na straně druhé, nevyhnutelně kombinuje určitý *dispozicionismus* a určitý *kontextualismus*. Pochopení praktik či druhů chování na základě rekonstrukce různých typů inkorporovaných mentálních a komplementálních dispozic, jichž jsou aktéři nositeli (výsledek zvnitřnění minulých sociálních zkušeností), a charakteristik specifických kontextů, v nichž se vyvíjejí (povaha skupiny, instituce nebo sféry činnosti, typ interakce či vztahu), představuje podle mého názoru vědecky nejslibnější cestu, kterou se badatelé mohou pustit.

Skutečnost, že empirické výsledky získané těmi, kdo se k takovému programu hlásí, jsou vždy nedokonalé a k dokonalému rovnovážnému bodu – z důvodů často spočívajících jak v prozaických otázkách omezené doby výzkumu,

omezeného přístupu k jistým empirickým datům či v různých sociálních překážkách, které se staví do cesty uplatňování metod, tak v nedostatku dobré vůle či serióznosti badatelů – dospívají jen výjimečně, by neměla zpochybnit obecnou platnost tohoto *dispozicionalisticko-kontextualistického* teoretického modelu.

V každém případě tím nikterak není odůvodněna ona podívaná, kterou nám „vědecká společenství“ často skýtají, totiž ono rozčlenění různých prvků problému, jež je třeba řešit, na různé oddělené teoretické (a často dokonce disciplinární) pozice, které se vzájemně staví proti sobě.

Tento stav neodpovídá niterně vědeckým formám logiky, nýbrž spíše logice konkurence a „nutnosti“ *odlišené existence*, především pak nutnosti odlišovat se co možná nejrychleji a s největším halasem. Když se nějaký teoretický tábor zdá načas zmocnit vlády, netřeba čekat dlouho a ihned se objeví tábor protikladný, který spíše než že by se pokoušel přivlastnit si výdobytky již uskutečněné práce, raději prosazuje nějakou radikálně novou pozici. Protože radikalita je podmínkou umožňující se co nejvíce zviditelnit, všichni ti, kdo se snaží být co nejvíce vidět, spíše než že by chtěli řešit vědecké problémy, mají zájem na jistém teoretickém radikalismu.

Začít tím, že si přisvojíme výdobytky práce, od níž jinak chceme v některých bodech zaujmout odstup, znamená riskovat, že si nás nikdo dostatečně nevšimne a že se nedostaneme na výsluní. Právě z tohoto důvodu se celá řada autorů snaží „zhoupnout kyvadlo na druhou stranu“, jak se říká. Intelektuálové tím prozrazují spíše závislost na svých konkurentech než nějakou snahu dospět o něco blíž k pravdě, subtilitě a komplexnosti. A chápeme potom, že vzhledem ke způsobu, jakým univerza intelektuálů společensky fungují, mají oni „kyvadloví myslitelé“ před sebou krásnou budoucnost.

Vraťme se však k tomu podstatnému. Chceme-li shrnout neodlučně *dispozicionalistický* a *kontextualistický* vědecký přístup, můžeme jej vyjádřit následujícím vzorcem:

$$\textit{dispozice} + \textit{kontexty} = \textit{praktiky}.$$

Praktiky, o nichž uvažujeme (ať se jedná o „volbu“ týkající se jídla či ošacení, sportu či politiky, o chování ve škole či chování ekonomické, sexuální, kulturní, profesní či rodinné atd.), lze tedy pochopit jen tehdy, pokud studujeme na jedné straně různá *kontextuální omezení*, jež na jednání doléhají (to, co kontext od aktérů vyžaduje), a na straně druhé sociálně utvořené *dispozice*, na jejichž základě aktéři vnímají a představují si danou situaci a v souladu s nimiž v této situaci jednají. V případě tohoto vzorce si uvědomíme, že pokud lze praktiky pozorovat a zaznamenávat coby přítomné skutečnosti a pokud badatel může objektivovat kontexty jednání tak, že přihlédne k „pravidlům“ jejich hry, ke specifickým jejich působením a k povaze vztahů, jež se v nich rozvíjejí (vztahů způsobujících, že kontext školy se odlišuje od kontextu náboženského či politického, ale také že školní mikrokontext třídy se odlišuje od školního mikrokontextu přestávky nebo že mikrokontext

hodiny francouzštiny se odlišuje od mikrokontextu hodiny výtvarné výchovy), dispozice naopak přímo pozorovat nelze a poukazují k minulosti aktérů, na něž se zkoumání zaměřuje. Tentýž vzorec lze tedy předložit i v následující podobě:

inkorporovaná minulost + přítomný kontext = pozorovatelné praktiky.

Inkorporované podoby socializace a minulosti

Co se týče první části vzorce – „inkorporovaná minulost“ –, jedná se o vše, co si aktér na scénu jednání přináší, o vše, za co vděčí souhrnu zkušeností, které učinil a které v něm vykrystalizovaly v podobě více či méně silných a setrvalých schopností a dispozic k jednání, k pocíťování, k věření, k myšlení. Badatelé tyto procesy vytváření dispozic a kompetencí (schopností) označují jako *proces socializace* a hovoří o *socializačních zkušenostech*, chtějí-li položit důraz na to, co prožívané kontexty jednání „vtiskují“ do aktérů coby změnu, modifikaci či transformaci. Inkorporovaná minulost je proto pouze účinkem minulého styku – více nebo méně předčasného, trvalého a systematického – s různými kontexty jednání (rodinným, školním, profesním, náboženským, politickým, kulturním, sportovním atd.). Náš vzorec tedy můžeme přepsat následovně:

*zvnitřnělé výsledky minulého styku s kontexty jednání + přítomný kontext jednání
= pozorovatelné praktiky.*

To znamená, že *přítomný kontext jednání* lze chápat ze dvou odlišných hledisek:

- jako *rámec aktivující inkorporované dispozice*,
- jako *socializační rámec aktérů*.

Jsou-li dotýčnými aktéry děti, ihned vidíme, v jaké míře jsou kontexty jednání rovněž kontexty socializace, tedy rámci, v nichž se utvářejí kompetence, žádosti či mentální a komportementální zvyklosti. Badatelé v oblasti společenských věd si ostatně naneštěstí jen málo všímají aktérů-dětí. Dokonce i když se jedná o dospívající či dospělé, opakovaný styk s jistými kontexty jednání není nikdy prost socializačních (nebo jinými slovy dispozičních) dopadů.

Když badatelé hovoří o „dispozicích“, „sklonech“, „tendencích“, „inklinacích“, „schopnostech“, „paměťových stopách“, „schématech“, „étosu“, či „habitu“, snaží se tím být právi očividnému vědeckému faktu – očividnému jak ze sociologického, tak neurovědního hlediska – spočívajícímu v inkorporaci, jíž si lidské bytosti přisvojují výsledky svých sociálních zkušeností. Člověk je společenský živočich v tom smyslu, že je biologicky uzpůsoben – díky svému mozku a nervovému systému – k tomu, aby si pamatoval, uskladoval a nechával krystalizovat výsledky svých zkušeností, ať už explicitně směřují, nebo nesměřují k osvojování poznatků.

Je třeba vzít velmi vážně postřeh neurobiologa Jeana-Pierra Changeuxe, podle nějž dispozičionalistické pojmy – předpokládající, že naše učení a naše zkušenosti se v podobě více nebo méně trvalých stop vpisují do mozku – umožňují navázat vztah mezi neurovědami a vědami společenskými a humanitními [srov. zvláště Changeux 2002, 2006]. Kdyby lidské bytosti nebyly – z biologického hlediska – schopny „memorizace“ (ve smyslu nevědomé inkorporace, stejně jako ve smyslu memorizace uskutečňované vědomým úsilím), humanitní a společenské vědy by měly zapotřebí pouze *kontextualistického programu* a mohly by se spokojit s tím, že budou vědami o sociálních kontextech. Naše chování by se potom stalo vysvětlitelným, jakmile bychom byli s to upřesnit kontexty, v jakých jednáme. Podle typu studovaného chování či praktiky a podle požadovaného stupně analytické přesnosti by vědci došli ke zjištění, že rámec interakce či oblast praxe, místo v organizaci či v instituci, pozice v sociálním poli či subsystému určují všechna pozorovatelná chování. Kdyby tomu tak bylo, interpretace v humanitních a společenských vědách by byla neskonale méně komplexní, než ve skutečnosti je.

Především: relativně analogické sociální zkušenosti, které se opakují, mohou vykristalizovat do podoby *schopností* či *kompetencí* umožňujících dělat jisté věci. Tyto schopnosti a kompetence jsou *mobilizovatelné jen potenciálně* a v aktech jsou reálně mobilizované jen tehdy, když to situace vyžadují. Například schopnost mentálního kalkulu, kulinářské kompetence, kompetence karetního hráče nebo schopnost tančit tango, schopnost orálně dešifrovat psaný text nebo řídit auto, to všechno jsou získané poznatky či získané *know-how* (dosažitelné v rámci dědičného souboru kompetencí jednotlivců), čekající na situace, kdy budou moci být použity. Pokud se pravidelně cvičíme v žonglování nebo ježdění na kole, tyto schopnosti zůstávají netknuté, nebo se dokonce mohou vylepšovat či stávat složitějšími, jako když například dospějeme od žonglování se dvěma míčky k žonglování s míčky třemi. Pokud však necvičíme nebo cvičíme s menší intenzitou, tyto schopnosti se stávají nejistějšími a méně živými.¹

Vše, co se inkorporuje, nicméně nenabývá vždy podobu prostých schopností či kompetencí. Když tyto schopnosti u aktéra vytvořily specifické zvyky, pokud jde o chování, akce a reakce, stávají se tyto zvyky dispozicemi v tom smyslu, že aktér je díky své předchozí zkušenosti predisponován k tomu, aby viděl, pociťoval nebo jednal určitým způsobem spíše než nějakým jiným. Kdo říká „dispozice“, říká zároveň *sklon* či *tendence* k věření, myšlení, vidění, pociťování, posuzování nebo jednání jistým způsobem. Dispozice funguje jako *praktická anticipace* běhu událostí.

Ve výtahu ze svého slavného *Pojednání o lidské přirozenosti* filosof David Hume zdůrazňuje význam našich zkušeností, které, pokud se opakují, vytvářejí mentální zvyky a na praktické rovině fungují jako prereflexivní anticipace budoucích fenoménů. Hume si bere jako příklad interakci dvou kulečnickových kou-

¹ I v tomto případě se intenzivní trénink stejně jako absence tréninku objektivuje v mozku (v neuronových sítích) [srov. Draganski, Gaser, Busch et al. 2004; Draganski, Gaser, Kempermann et al. 2006].

lí. První, která je v pohybu, narazí do druhé, nehybné, která se účinkem nárazu dá sama do pohybu. Ten, kdo opakovaně činí zkušenost s tímto typem situace, může pokaždé konstatovat týž jev (Hume mluví o „stálém sdružení mezi příčinou a účinkem“) a nakonec dovede v analogických situacích předjímat vzniklé účinky (náraz a následné rozpohybování koule, která byla předtím v klidu): „Předpokládejme, že vidím kouli, která se přímým směrem blíží ke druhé. Ihned usoudím, že se srazí a že se druhá koule dá do pohybu.“ [Hume 2015: 371]

Podle Huma se mentální dispozice – díky *zvyku* – postupně utvořila na základě opakované zkušenosti. A právě tato dispozice vede vnímajícího a jednajícího jedince k tomu, aby do budoucnosti promítal (a tedy aby anticipoval události, ke kterým dosud nedošlo) zvnitřnělý výsledek svých minulých zkušeností: „K předpokladu, že budoucnost se shoduje s minulostí, nás dovádí pouze *zvyk*. Jestliže vidím, jak se jedna kulečnicková koule blíží k druhé, má mysl se na základě zvyku okamžitě přenáší k obvyklému účinku a očekává to, co spatřím, tak, že si představí druhou kouli v pohybu.“ [ibid.: 373]

Hume nám zde předkládá model jakékoli dispozicionalistické teorie jednání, která přihlíží k inkorporovaným výsledkům řady relativně analogických minulých zkušeností a bere v potaz fakt, že přítomnost jednání či interakce, a zejména vlastnosti kontextu jednání, nevysvětlují beze zbytku chování aktérů. Zdůrazňuje také, že „rozum“ či „vůle“ hrají jen malou roli v běžných představách, které jsou založeny na praktických domněnkách získaných zkušeností, tj. díky zvyku ve vztahu k relativně podobným situacím, a které závisejí častěji na prereflexivních zvycích než na záměrně využívaných, explicitních a vědomých schématech: „Životem nás tudíž neprovádí rozum, nýbrž zvyk. Jedině zvyk vede mysl pokaždé k předpokladu, že budoucnost bude odpovídat minulosti.“ [ibid.: 374]

Stačí nahradit příklad kulečnickových koulí, které do sebe narážejí na stole, situacemi ve vlastním smyslu sociálními a proměnlivými podle období či skupiny, a plně si uvědomíme význam takovéto úvahy pro společenské a humanitní vědy. Vzpomeneme si například na způsob, jímž se jednotlivec – dítě, adolescent či dospělý – stává citlivým k jistým řečovým hrám, k jistým formám společenských vztahů, k jistým podobám působení autority, k jistým způsobům rozumového uvažování nebo k jistým typům chování či morálních, kulturních, estetických či politických postojů atd. Tváří v tvář takovéto situaci aktér jedná nebo reaguje se zřetelem k tomu, co se okamžitě domnívá rozpoznávat jakožto imperativy spojené s tou či onou situací v závislosti na svých minulých zkušenostech. Ten aspekt přítomné situace, který aktér vnímá, vidí, pociťuje nebo si představuje, a to, co v této situaci dělá, lze uchopit pouze na průsečíku vlastností dotyčné situace a inkorporovaných vlastností aktéra. Přítomné jednání je pronásledováno mimovolnou vzpomínkou na minulou zkušenost.

Tendence k jednání, způsoby konání, domněnky, schémata vnímání a představování, dispozice a kompetence (či schopnosti), to všechno nelze redukovat na nějaké „poznatky“, „interpretační mřížky“ či „světonázory“. Jedná se o vlastnosti jak komportementální, tak mentální (Marcel Mauss [1991] rozlišoval „praktický zvyk“ a „zvyk mentální“), a právě z tohoto důvodu se dispozicionalismus odli-

šuje od pojetí, která sice přihlížejí k procesům zvnitřňování společenského světa, ale redukuji tyto procesy na osvojování nějakých poznatků a významů.

Ve všech lidských společenstvích existují skupiny, formy života a kolektivních aktivit a jednotlivci, kteří jsou socializováni a kteří v těchto skupinách či kolektivních formách života nějak jednají. Ve všech lidských společenstvích se vzájemně kloubí dispozice a kompetence (výsledky více nebo méně trvalého styku s různými formami společenského života) a „kontexty jednání“, jejichž povaha se mění podle typu společnosti i v rámci jedné a téže dané společnosti. „Univerzalizita“ takového propojení tedy není prosta vazby s přírodními, biologickými schopnostmi člověka, s jeho paměťovými schopnostmi, s typem mozku, jímž disponuje a jímž se liší od ostatních živočichů.

Zapomnění na minulost

Vzorec spojující inkorporovanou minulost a přítomné kontexty jednání by podle mého názoru měl hrát v humanitních a společenských vědách klíčovou úlohu. Navzdory *evidentnosti dispozicionalismu* však jisté teorie jednání postupují tak, jako by aktéři byli „bez minulosti“, jako by šlo o bytosti s úplnou amnézií, o bytosti beze zbytku tvarovatelné působením různých omezení, která na rozličné kontexty jednání doléhají. Tyto teorie se nezajímají ani tak o jednající aktéry jako spíše o jednání jako takové, ať už je historie aktérů jakákoli. Předpokládají potom buď to, že je možné analyzovat sociální svět, aniž se pustíme do zkoumání aktérů, anebo to, že aktéři jsou již zcela zralí dospělí, kteří nikdy nebyli dětmi.

Dává se vale zkoumání procesů socializace, procesů konstrukce paměti (paměti) či mentálních a komportementálních schopností. Teorie sociálních systémů, z nichž jsou aktéři vyloučeni, studium „interakčního řádu“ nezávislé na minulých zkušenostech aktérů, formální zkoumání organizací, institucí či systémů jednání, spokojující se s tím, že bere v potaz jen pozici aktérů oproštěných od veškeré minulosti, teorie racionálního jednání, obdařující aktéry (*homo economicus* nebo vypočítavý a strategicky postupující aktér) jakousi sumární univerzální psychologií, anebo takzvané „pragmatické“ sociologie, které jim připisují řadu kompetencí bez jakékoli minulosti,² to všechno přispívá k rozkolísání zmiňovaného vědeckého vzorce tím, že se vynechá jeden z jeho členů:

$$\textit{inkorporovaná minulost} + \textit{přítomný kontext} = \textit{praktiky}.$$

² Luc Boltanski například v některých svých textech obhajoval výlučně kontextualistický pohled na jednání, zvláště když tvrdil, že se zajímá především o „omezení“ spojená s „dispozitivem situace, v níž se osoby nacházejí“ [Boltanski 1990: 69]. Aktérům ostatně přičítá „kompetence“, jejichž sociogeneze (jak historická, tak individuální) není nikdy zkoumána („Domníváme se, že ke kompetenci všech normálních členů jedné a téže společnosti náleží schopnost je uchopit a uvědomovat si je.“ [l.c.]).

V některých etnografických studiích se autoři občas mohou domnívat, že analytická práce je skončena, jakmile přesně popsali určitou situaci či průběh jednání anebo – po tomto popisu – jakmile odkryli něco jako pravidelnost (konverzační pravidla, gramatika jednání, invariantní struktury vztahu či aktivity). Narážejí však na jeden nezpochybnitelný fakt, totiž že nelze doopravdy pochopit, proč jednotlivci reagují různě – a někdy dokonce zcela protikladně – na téže vnější „podněty“, na tytéž kontexty, pokud nemáme na paměti, že se charakterizují různými minulými zkušenostmi, a proto „vstupují“ do kontextu obtíženi složitou inkorporovanou minulostí, v níž se jako sedimenty ukládají různé, více nebo méně trvalé způsoby vidění, počítování a jednání.

Avšak i badatelé, kteří jsou a priori všímavější, pokud jde o inkorporovanou minulost, anebo kteří dokonce explicitně náležejí k dispozicionalistické tradici, občas také opomíjejí účinky této inkorporované minulosti pro zkoumání sociálních faktů. Tak kupříkladu Norbert Elias sice mluví o „habitu“ a mnohokrát zmiňuje procesy zvnitřňování sociálních omezení, ale často předkládá jakési konfigurační myšlení zdůrazňující spíše vztahy vzájemné závislosti, jež si jednotlivci mezi sebou utvářejí, než propojení těchto „rovnoběžníků sil“ a minulosti inkorporované socializovanými jednotlivci.³

Podobné *kontextualistické* sklouznutí lze pozorovat dokonce i u prací vycházejících z Bourdieuvy teorie polí, jež nakonec vztahují souhrn praktik a představ každého aktéra k jeho pozici v poli, přičemž charakteristiky a účinky habitu toho, kdo tuto pozici zaujímá, redukují na něco téměř nicotného.

Zapomnění na kontexty

Pakliže část vědců často popírá či odsouvá na okraj inkorporovanou minulost, lze naopak rovněž zdůraznit různá opomenutí dispozicionalistů, kteří mají tendenci nechávat stranou specifichost a proměnlivost kontextů jednání se všemi transformačními účinky na chování, které tato proměnlivost s sebou nese. Tak je tomu občas u teorie habitu, jež z habitu činí princip uchovávání a v důsledku toho i selekce kontextů, s nimiž jedinec přichází do styku, přičemž zapomíná na všechny kontexty, které nejsou vždy předmětem „volby“ či „touhy“ aktérů, nýbrž se jim vnucují s nemalým nátlakem: školní univerzum, profesní rámec, nemocniční instituce, politická či náboženská situace, situace koloniální nadvlády, války, uvěznění atd.

Jedná se i o případ různých variant psychoanalytické teorie soustřeďující se na rodinné zkušenosti z raného dětství, které často činí z celého dospělého života

³ Elias takto píše, že „struktura a forma chování jedince závisí na struktuře jeho vztahů s ostatními jedinci“ [Elias 1991: 104] nebo že „různé možné cesty, mezi nimiž jednotlivec volí, mu jsou předepsány utvořením okruhu jeho jednání a jeho vztahy vzájemné závislosti“ [ibid.: 95].

věčný návrat zkušenostních schémat utvořených na počátku. Ve všech těchto případech je závažnost či úloha kontextu opomíjena tím spíše, že se redukuje již jen na jakýsi povrch, kde se aktualizují tatáž mentální a komportementální schémata, na půdu, na níž se neustále znovu přehrávají tytéž scény, na příležitost k rozvínutí stále stejných forem logiky. I zde se náš vědecký vzorec ocitá v nerovnováze, tentokrát ve prospěch inkorporovaných socializačních zkušeností:

$$\text{inkorporovaná minulost} + \text{současný kontext} = \text{praktiky.}$$

Věci vypadají tak, jako by se pro aktéry všechno vždy již odehrálo ještě předtím, než měli příležitost vstoupit do rozličných her, které se jim nabízejí.

V takovém případě se předpokládá *přenositelnost* či *transponovatelnost* dispozic (schémat, zvyků atd.) a převládá představa skutečnosti dispozic či psychologických struktur jako skutečnosti relativně homogenní, jejíž soudržnost je zajišťována buď společenskými existenčními podmínkami charakteristickými pro rodinné prostředí (teorie habitu), nebo charakteristikami (považovanými za víceméně univerzální) rodinné konfigurace tvořené Otcem, Matkou a dětmi.

Proti tomu lze postavit konstatování plurality dispozic a kompetencí, jichž jsou společenští aktéři nositeli, a skutečnost nepřenositelnosti inkorporovaných dispozic [srov. Lahire 1998, 2002, 2004]. S čím více různorodými sociálními (a socializačními) kontexty vstupovali aktéři do styku a čím byl tento styk v rámci rodinné konfigurace – zejména kvůli společenským rozdílům mezi jejími příslušníky nebo kvůli různosti socializačních kontextů (rodina, škola, jesle, chůvy či jiní socializační aktéři nebo socializační instituce) – ranější, tím více existuje různorodých a někdy i protikladných dispozic, jichž jsou nositeli.

Dispozice nepůsobí permanentně, nýbrž pouze v závislosti na nabízejících se kontextech jednání. Potom již nemáme co do činění s nějakou systematickou aktualizací týchž dispozic (tétož *systému* dispozic nebo tétož *generativního vzorce* praktik), nýbrž se složitější hrou *aktivace* a *inhibice* různých inkorporovaných dispozic, jež se v určitých situacích mohou mezi sebou částečně kombinovat a v jiných situacích občas působit nezávisle. Ve všech těchto případech platí, že sice mohou existovat stálé (transkontextuální) dispozice, avšak tuto povahu rozhodně nemají všechny.

Habitus a pole jako specifické případy možného

Všechny tyto odchylky vedoucí k jednostranným, výlučně kontextualistickým nebo výlučně dispozicionalistickým analýzám dokazují, že humanitní a společenské vědy mají značné potíže udržet při analýze sociálních praktik onen vědecký vzorec v rovnováze. Udržení této rovnováhy je však o to obtížnější, že jsme tento vzorec dosud nevysvětlili. To, oč se snažím, když objasňuji interpretační práci, je právě otevření možnosti dospět co nejbliže k oné rovnováze.

Každý znalec díla Pierra Bourdieua možná ve vzorci *dispozice (a kompetence) + kontext = praktiky* rozpoznal obměnu rovnice, kterou tento sociolog předložil roku 1979:

[(habitus) (kapitál)] + pole = praktiky. [Bourdieu 1979: 112]

Jakkoli přijímám její základní principy a zvláště explikativní rovnováhu, kterou začleňuje do badatelského přístupu coby základní požadavek, rozcháším se s ní v řadě bodů, týkajících se samotných jejích členů: habitu, pole a praktik.

Habitus jakožto „systém trvalých a přenositelných dispozic“ je v první řadě jen jedním *případem možného*, zvláštním případem v souhrnu individuálních dědičných souborů pozorovatelných dispozic a kompetencí. Nelze předpokládat, jak to Pierre Bourdieu činí, že všechny dispozice jsou „permanentní“ a že jim je následkem toho vlastní stejná síla a trvanlivost. Všechno zde závisí na době socializace: na ranějším či méně raném charakteru socializačních zkušeností, na stupni intenzity, s jakou byla daná dispozice utvořena, stabilizována a udržována, a konečně na delší nebo kratší době, po níž se tato dispozice utvářela a posilovala. Všechny dispozice k určitému způsobu jednání, pocítování a myšlení nevyrůstají ze stejných socializačních podmínek a nemohou tedy mít stejnou sílu, též stupeň trvalosti a touž schopnost přenášet se z jednoho kontextu do druhého. Nejsou stejně silné, a pokud nenaleznou podmínky pro své obnovování, mohou se dokonce oslabovat.

Sama myšlenka habitu jakožto „generativního a sjednocujícího principu“ různých druhů chování či jako „generativního vzorce praktik“, umožňujícího „jednotné“ uvažování o různých rozměrech praktik vlastních danému jednotlivci nebo třídě jednotlivců, představuje problém v té míře, v níž vytváří dojem, že soubor dispozic inkorporovaných nějakou osobou v průběhu její existence tvoří jeden celek, úplný systém fungující „jako jeden člověk“, systém, v jehož rámci jsou všechny dispozice navzájem soudržné a zakládají se na jediném principu. Realita individuálních dědičných souborů dispozic a kompetencí, pokud je studujeme trochu podrobněji, je zcela odlišná:

- kompetence čekající na svou mobilizaci existují jako nepotlačitelné sklony;
- slabé dispozice, které ke své aktualizaci potřebují velmi silně působící nebo velmi příznivé kontexty, stojí v sousedství dispozic silných, které se mohou uplatňovat nezávisle na jakékoli vůli, dokonce i v těch nejméně adekvátních kontextech;
- specifické dispozice, které se přenášejí dosti špatně a jsou vázány k velice specifickým společenským kontextům, se odlišují od dispozic obecných a přenositelných;
- dispozice se aktivují nebo oslabují (je jim objektivně zamezováno, jsou inhibovány, nebo se jim někdy dokonce explicitně zabraňuje) se zřetelem ke kontextům, v nichž se vyskytují;

- dispozice se mezi sebou kombinují odlišně podle praktických kontextů;
- různorodé, ba protichůdné dispozice se mohou společně vyskytovat v rámci téhož individuálního dědičného souboru dispozic atd.

V individuálním měřítku se zkoumání dědičných souborů dispozic a kompetencí znovu setkává s oním polyfonním a občas i konfliktním charakterem, který ozřejmila psychoanalýza v souvislosti s psychikou. Psychika je nejčastěji tvořena vnitřními konflikty mezi protikladnými sklony a Freud ji pojímal jako jakési mikrospolečenství, kde se střetávají protikladné tendence.

Můžeme-li si zde očividně vzpomenout na rozestup mezi sociálně konstituovanými tužbami a zvnitřněnými morálními normami, které je inhibují nebo potlačují, lze však také zdůraznit všemožné tenze a možné rozpory mezi různými členy rodiny, zvláště mezi otcem a matkou, mezi tím, co rodiče říkají a co dělají, mezi tím, co chtějí explicitně „předat“, a mezi podmínkami, za nichž toto „předávání“ probíhá atd. Různorodost rozličných typů dispozic a kompetencí (tělesných, estetických, kulturních, školních, náboženských, morálních, ekonomických, politických atd.), četné rozdíly a možné rozpory mezi dispozicemi k přesvědčení (vysněné vzory, normy a ideály, o které se usiluje) a dispozicemi k jednání, to vše činí z modelu „habitu“ jakýsi prvotní teoretický prototyp, který umožnil, aby se výzkum vydal slibným směrem, ale který neobstojí – pokud vezmeme vážně jeho nejpřesnější a vědecky nejnáročnější definici –, podrobíme-li jej zkoušce v podobě konfrontace s celou řadou faktů.

Práce, o kterou se přítomný text opírá [Lahire 2012], se ve svém celku obrací k pojmu „kontextu jednání“, jenž tvoří součást výše uvedeného vzorce:

$$\text{dispozice} + \text{kontexty} = \text{praktiky}.$$

V této knize jsem se pokusil ukázat, že každý náležitý kontext nemusí být nutně „polem“, ba dokonce ani „světem“ ve smyslu, který tomuto výrazu dává Howard Becker či Anselm Strauss, a že je užitečné rozlišit několik druhů „polí“. Z vědeckého hlediska často dosáhneme pokroku, pokud se nám podaří ukázat, že určitý pojem, který se prezentuje v podobě pojmu obecného, jako například pojem habitu či pole, je ve skutečnosti *jen jedním specifickým případem fenoménu obecnějšího*.

Právě takto jsem již postupoval v případě habitu, když jsem ukazoval, že je jen jedním případem možného v reálném souhrnu individuálních dědičných souborů dispozic a kompetencí. A týmž integračním způsobem postupuji v souvislosti s polem, jež je jen jedním typem mikrokosmu vhodného ke studiu v souhrnu sociálně diferencovaných univers v rámci vysoce diferencovaných společností.

Proměnlivost rámců

Je klíčové tázat se na proměnlivost možných rámců, do nichž jsou společenská fakta a společenské skutečnosti zasazeny. Například jeden a týž fakt lze uvažovat v perspektivě teorie polí nebo v perspektivě teorie zcela jiné. V těchto různých případech nebudeme zdůrazňovat přesně tytéž rozměry daných fenoménů a nebudeme se řídit týmiž vodítky. Cílem vědeckých diskusí potom může být stanovení toho, jaká teorie nejlépe umožňuje vyřešit specifický typ problému, avšak nikdy nemohou chtít definitivně rozhodnout otázku „správné teorie“ sociálního světa.

Když toto tvrdím, nechci tím hájit žádný vědecký skepticismus nebo relativismus. Všechny práce nemají stejnou hodnotu a počínaje pracemi velkých zakladatelů se rozvinula jistá kritická kumulativnost: různé stupně logické soudržnosti argumentace, interpretační jemnosti a empirické přisnosti tvoří dostatečné rozdíly mezi těmi nejslabšími pracemi a těmi, které jsou pokládány za nejsilnější a které nejlépe odolávají zkoušce času [Lahire 2005]. Dlužno však konstatovat, že různé teoretické modely konstrukce objektů, uvažujeme-li je z hlediska principů, jimiž se řídí, a cílů, které sledují, mohou být jen těžko pokládány za různé odpovědi na *téže* otázky nebo za alternativní řešení *týchž* problémů.

Pro vědce by bylo nanejvýš přínosné, aby ve svých debatách o kontextech přihlíželi nejen:

- 1) k *měřítku pozorování* sociálního světa: od studia krátkodobých aktů a interakcí přes analýzu individuálních trajektorií až po studium rozsáhlých kvantitativních dat umožňujících porovnávat celé společnosti, skupiny a kategorie;
- 2) ale také k úrovni společenské reality, na níž chtějí situovat své poznatky: pozorování uskutečňované na mikroúrovni může být dobře využito k tomu, aby přispělo k poznání velkých makrosociologických či makrohistorických jevů, nebo může být naopak prováděno s cílem lepšího poznání mikroprocesů;
- 3) k uplatňovanému *poznávacímu zájmu*, jenž způsobuje, že teorie pole a světů, třebaže se zaměřují na touž úroveň společenské reality, se ve skutečnosti ne-soustřeďují na *téže* skutečnosti;
- 4) a také k *typu objektu* („praktiky“ či „faktu“), který si dávají za úkol interpretovat: badatel nebude uvádět do hry stejné kontexty ani stejné prvky inkorporované minulosti, chce-li interpretovat volbu povolání, nečekanou interakci mimo jakýkoli institucionální rámec mezi dvěma zcela neznámými jedinci, provozování nějakého sportu nebo specifickou povahu literárního díla nějakého spisovatele.

Pokud jde o souhrn existujících prací, konstatujeme následující:

- proměnlivost využitého pozorovacího měřítka;
- proměnlivost úrovně sociální skutečnosti, kterou chceme poznávat: některé práce zaměřující se na makrostruktury se přesto občas věnují mikrosociologickým pozorováním či zkoumáním ilustrativních případů;

- proměnlivost ve více nebo méně vyrovnaném přihlížení k inkorporované minulosti aktérů a ke kontextuálním či strukturálním aspektům;
- proměnlivost časových měřítek: měřítko krátkodobé interakce, měřítko života jednotlivce nebo mnohem rozsáhlejší měřítko života velkých skupin nebo velkých institucí;
- a proměnlivost počtu individuálních studovaných aktérů, od jednoho individua – např. Ludvík IX. Francouzský, Flaubert, Mozart nebo osoby zcela neznámé – až ke skupině jednotlivců (mikroskupiny, členové nějaké organizace či instituce, profesní seskupení, kategorie, třídy nebo třídní frakce, komunita atd.).

Tato různorodost nepředstavuje nějaký nedostatek nebo handicap; je dokonce známkou velkého bohatství a jisté vitality. Přispívá však k tomu, aby se klíčové problémy a cíle těchto věd staly obtížněji čitelnými. Za mnohočetností způsobů, jimiž lze provozovat sociologii, historii nebo antropologii, se však přesto skrývá jednota.

Snaha o objasnění problémů, již je podněcován můj přístup, vyžaduje ukázat, proč by sociolog neměl být nucen „zvolit si svůj tábor“ tím, že se bude specializovat na zkoumání jedné úrovně sociální reality nebo že bude používat stále stejné pozorovací měřítko sociálního světa, nýbrž proč by měl přizpůsobovat své nástroje různým typům předmětů, které studuje, a problémů, které chce řešit.

Když používám pojmy dispozic a kontextů, nechtěl bych tím vyvolat zdání, že tyto pojmy předpokládají upřednostňování jednoho specifického pozorovacího měřítka nebo jedné specifické roviny analýzy sociální skutečnosti. *Dispozicionalisticko-kontextualistický* přístup může inspirovat práce, které si stanovují za cíl uchopení variací – co se týče praktik, druhů chování, postojů – mezi společenstvími nebo mezi epochami, stejně jako práce, které chtějí postihnout variace mezi skupinami, variace mezi jedinci (v rámci relativně homogenních skupin) nebo variace intraindividuální, synchronní či diachronní, od jednoho kontextu jednání k druhému. Tentýž přístup umožňuje zkoumat jedinečná individua stejně jako interakce mezi několika individui, mikroskupiny, instituce či prostor společenských tříd. „Dispozice“ mohou být dispozicemi jediného individua, stejně jako dispozicemi několika interagujících nebo vzájemně se vztahujících individuí v rodinných, profesních, herních, školních, veřejných a dalších situacích, anebo dispozicemi celé kategorie či skupiny individuí, která žila v částečně podobných socializačních podmínkách (rodinné zkušenosti [srov. Lahire 1995; Henri-Panabière 2010], genderově určené zkušenosti [srov. Menneson 2005; Court 2010], zkušenosti v náboženských, sportovních, vojenských, politických a dalších institucích).

Pokud jde o „kontext“, může být právě tak národním prostorem tříd a třídních frakcí, sociálním mikrokosmem („polem“, „hrou“, „světem“), nějakou organizací či institucí, skupinou či podskupinou, nebo dokonce lokálním interakčním rámcem.

Dispozicionalisticko-kontextualistická sociologie, jak ji chápu, se tedy může zajímat o stejné aspekty sociálního světa a může tak činit se stejnou snahou o detailnost jako interakcionistická sociologie goffmanovského typu, ovšem zároveň zavádí myšlenku, podle níž jsou přítomní účastníci interakce nositeli dispozic a kompetencí a začleňují do interakce – jak proto, aby ji „definovali“, tak proto, aby jednali – schémata vnímání, posuzování, interpretace, rétorické či gestické kompetence, způsoby vidění, pocíťování a reagování, které si utvořili v průběhu svých minulých sociálních (a částečně interakčních) zkušeností. *Dispozicionalistický interakcionismus*, který by byl schopen podrobně zkoumat podmínky spouštění či aktivace dispozic, stejně jako podmínky jejich inhibice či oslabování, by měl rovněž jasně poukázat na fakt, že aktéři nejsou stejnou měrou připraveni na různé druhy sociálních setkání, s nimiž jsou neustále konfrontováni a při nichž jsou více či méně schopni se patřičně chovat a vyhýbat se nedopatřením či neobratnostem. Na základě svých minulých sociálních zkušeností rovněž nejsou stejnou měrou predisponováni k tomu, aby při nich hráli klíčové nebo druhotné role, úlohy vůdců či následovníků atd.

Badatelé v oblasti humanitních a společenských věd ve velké většině případů definují vlastní přístup tak, že provádějí různá vyloučení, například následující:

- vyloučení výsledků vykrytalizovaných dějin (oproti právě probíhajícímu jednání);
- vyloučení dispozic (oproti kontextuálním omezením jednání);
- vyloučení makrosociologických struktur (oproti mikrosociologickým rámcům);
- vyloučení jednotlivce (oproti skupinám) atd.

Když zaujímají takto svou pozici, badatelé tím předpokládají, že jejich stanovisko je lepší než ta ostatní, že je absolutní a nezávislé na typu problému, jež chtějí řešit.

Ve skutečnosti existuje řada způsobů, jak podrobit zkoušce onen program vyjádřený vzorcem:

$$\text{dispozice} + \text{kontext} = \text{praktiky}.$$

Tento vzorec může zavdat podnět k velmi různorodým pracím v závislosti na uplatněném pozorovacím měřítku a na zvolené úrovni sociální reality. Pokud jde o uskutečněné práce, lze rovněž specifičtěji zdůrazňovat tu či onu z jejich složek. V případě každého specifického bádání může výzkumník takto přesunout svůj výzkumný záměr spíše na *kontexty* (jejich struktury, jejich charakteristické způsoby fungování, jejich zvláštní pravidla hry, jejich specifické klíčové otázky, povaha toho, co se v nich děje atd.), ať už běží o světy, pole, hry, instituce, mikroskupiny, nebo omezené interakční rámce, anebo přemístit důraz spíše na aktéry a jejich

dispozice a kompetence (výsledky po sobě následujících a/nebo paralelních socializačních zkušeností, jimiž prošli).

A v obou případech lze zdůrazňovat *proces* vytváření (sociogenezi) kontextů či aktérů anebo studovat *stav* nějakého kontextu či (individuálního nebo kolektivního) dědičného souboru dispozic a kompetencí v daném okamžiku.

Pokud jde o kontexty, badatel může psát jejich dějiny, uchopovat mechanismy jejich fungování v určitém časovém momentu anebo je zkoumat v perspektivě jejich socializační úlohy – například pozorovat a analyzovat, jakým způsobem rodina, církev, strana, skupina vrstevníků, sportovní instituce, profesní prostředí atd. přispívají k formování aktérů, kteří jsou s nimi ve styku.

Co se týče inkorporovaných dispozic a kompetencí, tentýž badatel se může věnovat sociogenetické analýze jejich utváření u jednotlivců či skupin jednotlivců *nebo* věnovat větší pozornost tomu, jakým způsobem – jakmile se jednou utvořily – se subtilně mobilizují či spouštějí v dynamice akcí a interakcí v závislosti na kontextech praxe nebo během celého života jednotlivce. A konečně si může klást otázku, jak se přenášejí či nepřenášejí z jednoho formativního kontextu do jiných kontextů.

Výše jsem zmiňoval nevyhnutelně nedokonalý charakter empirických výzkumů, které nemohou vždy usilovat o explikativní (a interpretační) rovnováhu *dispozicionalisticko-kontextualistického* vědeckého vzorce. Avšak výzkumné práce by se nečetly a nepoužívaly tímž způsobem, kdyby se výslovně předkládaly jako útržky většího programu, jako dílčí uskutečnění rozsáhlejšího programu spíše než jako jakési svého druhu dokonalé účely o sobě (čemuž – pravidla akademické konkurence zavazují – tak často skutečně je).

Výzkumy by byly daleko spíše vnímány jako jakési berličky pro konstrukci rozsáhlejších a složitějších objektů než jako dílčí náhledy, tvářící se jako náhledy globální či totální, které odrazují od hledání různých propojení či kombinací.

Z francouzštiny přeložil Josef Fulka.

Literatura

- Boltanski, L. 1990. *L'Amour et la Justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*. Paris: Métailié.
- Bourdieu, P. 1979. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Minuit.
- Court, M. 2010. *Corps de filles, corps de garçons: une construction sociale*. Paris: La Dispute.
- Changeux, J.-P. 2002. *L'Homme de vérité*. Paris: Odile Jacob.
- Changeux, J.-P. 2006. „Les bases neurales de l'habitus.“ Pp. 143–158 in G. Fussman (ed.). *Croyance, raison et déraison*. Paris: Odile Jacob.
- Draganski, B., Ch. Gaser, V. Busch et al. 2004. „Neuroplasticity: Changes in Grey Mater Induced by Training.“ *Nature* 427 (6972): 311–312.
- Draganski, B., Ch. Gaser, G. Kempermann et al. 2006. „Temporal and Spatial Dynamics

- of Brain Structure Changes during Extensive Learning.” *Journal of Neuroscience* 26 (23): 6314–6317.
- Elias, N. 1991. *La société des individus*. Paris: Fayer.
- Henri-Panabière, G. 2010. *Des héritiers en «échec scolaire»*. Paris: La Dispute.
- Hume, D. 2015. *Pojednání o lidské přirozenosti*. Přel. H. Janoušek. Praha: Togga.
- Lahire, B. 1995. *Tableaux de familles. Heurs et malheurs scolaires en milieux populaires*. Paris: Gallimard/Seuil/EHESS.
- Lahire, B. 1998. *L'Homme pluriel. Les ressorts de l'action*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. 2002. *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*. Paris: Nathan.
- Lahire, B. 2004. *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. 2005. *L'esprit sociologique*. Paris: La Découverte.
- Lahire, B. 2012. *Monde pluriel. Penser l'unité des sciences sociales*. Paris: Seuil.
- Mauss, M. 1991. „Rapports réels et pratiques de la psychologie et de la sociologie.” Pp. 283–310 in *Sociologie et anthropologie*. Paris: PUF.
- Mennesson, C. 2005. *Être une femme dans le monde des hommes. Socialisation sportive et construction du genre*. Paris: l'Harmattan.